

г) салыштырма конструкция маанилеш сөзү жана аныкталуучу компоненти менен: *кырчындай / жаш / бала; көөдөй / караңгы / түн* ж.б. Мында да жогорудагылардай эле плеоназмдын үчилтиги жаралды, тагыраак айтканда, –*дай* формалуу сын атоочтор (*көөдөй, кырчындай*) сапаттык сындардагы, ал эми сапаттык сын атоочтор (*жаш, караңгы*) багындыруучу компонентте (*бала, түн*) камтылган маанини тереңдетип келди. Мисалы: 1) *Оргочор айлына көз байланган кечки иңирде келдик.* 2) *Өмүрүндө бирөөгө өйдө карабаган жоош момун өңдөндү.* 3) *Адалдан түгү жок итке минген томожаттар да мында көчүп келишти.* 4) *Көөдөй караңгы түндө кантип өзү жалгыз келгенин ойлогондо азыр да титиреп кетет.*

Ошентип, плеоназмдар өздөрүнүн семантикалык маанисин ар кыл жолдор, түрдүү грамматикалык формалар аркылуу туюндурат.

Жыйынтыктар:

1. Плеоназмдардын семантикалык мааниси ар кыл жолдор, түрдүү грамматикалык формалар аркылуу туюндурулары мисалдардын негизинде ачылып берилди;

2. Татаал структурадагы плеонастикалык айкалыштар турмуштук муктаждыктан улам жаралгандыктан, тилдик норма катары саналары фактылар аркылуу белгиленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Серебренников, Б.А.** Об относительной самостоятельности развития системы языка [Текст] / Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1968. – 46 с.
2. **Гальперин, И.Р.** Информативность единиц языка [Текст] / И.Р. Гальперин. - М.: Высш. шк., 1974. – 97 с.
3. **Балли, Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка [Текст] / Ш. Балли.- М.: Иностран. Лит., 1955. – 57 с.
4. **Ормонбекова, А.** Тилдик бирдиктерди лингвопоэтикалык аспектиде изилдөө / А. Ормонбекова. - Б.: Бийиктик, 2010. – 167 б.
5. **Сапарбеков, А.** Кыргыз тили. 10 – 11 класстар үчүн окуу китеби [Текст] / А. Сапарбеков. – Б.: Мектеп, 2003. – 293 б.

Поступила в редакцию 15.05.2021г.

УДК: 81¹ 373. 612. 4

Мамутов М.Т.

канд. филол. наук, доцент Ошского государ. универ., Кыргызская Республика

Жумабаева А.Т.

препод. Ошского государственного университета, Кыргызская Республика

ПЛЕОНАЗМДАРДЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

Изилдөөнүн предмети – зат атоочтук плеоназмдардын компоненттеринин маанилик байланышына ылайык түптөлгөн лексика-семантикалык топтор. Изилдөөнүн максаты кыргыз тилин деги плеоназмдарды семантикалык жактан лексика-семантикалык топторго классификациялоонун негизинде плеоназмдар тилде системалуу уюшуларына чып көрсөтүү болуп саналат. Изилдөөдө фактылык материалдарды талдоо, топтоштуруу методу колдонулду. Изилдөөдөн алынган натыйжалар, тыянактар катары зат атоочтук плеоназмдардын жыйырма төрт лексика-семантикалык тобу ачылып берилгендиги эсептелет.

Багындыруучу компонентин зат атоочтор түзгөн плеоназмдардагы негизги семантикалык талаа «адам», «турмуштагы заттар жана предметтер чөйрөсү», «табият көрүнүштөрү», «абстракттуу кубулуштар» сыяктуу тематикалардан турары аргументтүү белгиленши изилдөөдөн алынган натыйжалардын, тыянактардын өзгөчөлүгүн белгилейт. Изилдөөнүн натыйжаларын, корутундуларын илимде жана практикада пайдаланууга – семасиологияны окутууда жана көркөм чыгарманын тилин талдоону өздөштүрүүдө колдонууга болот.

Негизги сөздөр: плеоназм; плеонастикалык тизмек; зат атоочтук плеоназм; лексика-семантикалык топ; семантикалык талаа.

ЛЕКСИКА-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ ПЛЕОНАЗМОВ

Предметом исследования являются лексико-семантические группы, сгруппированные по семантическому соотношению компонентов именной плеоназмы. Цель исследования состоит в том, чтобы показать систематическую организацию плеоназмов в языке на основе семантической классификации плеоназмов кыргызского языка в лексические и семантические группы. В исследовании использован метод анализа фактического материала. Результаты исследования позволяют предположить, что в качестве выводов были выявлены двадцать четыре лексико-семантические группы именных плеоназмов. Основное смысловое поле в плеоназмах составляют такие темы, как «человек», «сфера предметов и предметов в жизни», «явления природы», «абстрактные явления» и подчеркивает выводы, и основы взятые из тематических и аргументических исследований. Результаты исследования могут быть использованы в преподавании семиотики и при анализе языка художественной литературы.

Ключевые слова: плеоназм; плеонастическое сочетание; именной плеоназм; лексико-семантическая группа; семантическое поле.

VOCABULARY-SEMANTIC CLASSIFICATION OF PLEONASMS

The subject of the research is the lexico-semantic groups, grouped according to the semantic ratio of the components of the nominal pleonasm. The aim of the study is to show the systematic organization of pleonasm in the language based on the semantic classification of the pleonasm of the Kyrgyz language into lexical and semantic groups. The study used method of analysis of factual material. The results of the study suggest that twenty-four lexico-semantic groups of nominal pleonasm were identified as conclusions. The main semantic field in the pleonasm is made up of such topics as "man", "the sphere of objects and objects in life", "natural phenomena", "abstract phenomena" and emphasizes the conclusions and foundations taken from thematic and argumental studies. The research results can be used in science and practice, in teaching semiotics and in the analysis of the language of fiction.

Key words: pleonasm; pleonastic combination; nominal pleonasm; lexical-semantic group; semantic field.

Плеоназмдар бүгүнкү күнгө чейин табиятынын татаалдыгы менен илимпоздордун кызыгуусун туудуруп келет. Бул маселеге түркологияда алгачкылардан болуп Г. Ф. Благова кайрылып, түрк тилдериндеги аффиксалдык плеоназмдарды салыштырма-тарыхый жана ареалдык-лингвистикалык жактан талдоого алган [1]. Айрым түркологдор (Н. К. Дмитриев [2], А. К. Боровков [3], Э. В. Севортян [4]) тил илиминин бул же тигил бөлүмүн изилдөөгө алган эмгектеринде плеонастикалык айкалыш туурасында учкай болсо да, сөз кылып өтүшкөн. А. Болганбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге багышталган эмгегинде маанилеш кош сөздөр менен плеоназмдарды ажыратып карап, “плеоназмдардын тилдеги ролун, жасалыш ыктарын үйрөнүүнүн теориялык жана практикалык мааниси чоң экендигин, бул тема өз алдынча иликтөөнү талап кыларын” белгилеп кеткен [5]. Славян тилдеринде плеоназмдар кептик артыкбаштыкты

пайда кылуучу кызматсыз кыстырынды жана мите сөздөрдү изилдөөдө кошо каралып өткөн [6].

Азыркы кыргыз тилиндеги плеоназмдарды семантикалык жактан талдоо алардын тилде системалуу түрдө уюшула тургандыгын көрсөтөт. Ошондой эле лексикалык плеоназмдардын компоненттеринин маанилик байланышына ылайык лексика-семантикалык топторго (ЛСТ) бөлүштүрүүгө мүмкүндүк берерин ырастайт. Плеоназмдар ар түрдүү түзүлүштө келет, ашыкчалыкты туюндуруунун ар кыл ыкмалары менен жасалат жана ар башка функционалдык топторго таандык болот.

Изилденип жаткан материалдарды талдоого алуу атооч сөз түркүмдөрүнүн базасындагы лексикалык плеоназмдар семантикасы боюнча ар түркүн экендигин жана курчап турган чөйрөнүн көптөгөн жактарын кеңири камтый ала тургандыгын көрсөтөт. Атоочтук плеоназмдардын маанилик жагына сереп салганда, негизинен, алар «*адам*» түшүнүгүнүн тегерегиндеги, башкача айтканда, адамдын сапаты, мүнөзү, сырткы келбети, адамдардын жаш-курактык, социалдык, үй-бүлөлүк ж.б. топторун бөлүп көрсөтө турган лексика-семантикалык тайпаларга кире тургандыгын баса белгилөөгө болот.

Плеоназмдарды тилдик система катарында семантикасы боюнча багындыруучу компонентине карата классификациялайбыз. Мында жетектөөчү компоненттин кайсы сөз түркүмүнөн экендиги эске алынат.

Биз изилдөө ишибиздин максатына ылайык зат атоочтук плеоназмдарды лексика-семантикалык топторго жетектөөчү түгөйлөрүнө карай бөлүштүрөбүз. *Багындыруучу компонентти зат атооч сөз түркүмүнөн түзүлгөн лексикалык плеоназмдар* жалпы жонунан бир канча лексика-семантикалык топторго ажырайт:

Биринчи ЛСТ – жаш өзгөчөлүктү аныктап турган плеоназмдар.

а) «*бөбөктөр*»: *кичинекей бөбөк, ымыркай бала, кичинекей наристе, жаш наристе, наристе бала, жаңы төрөлгөн ымыркай, кичинекей бөбөк* ж.б. Мисалы: 1. ***Ымыркай баланы өптөйт.*** 2. ***Жаңы төрөлгөн ымыркайдан тартып чоң адамдарга чейин концерттин күбөсү болушту.***

б) «*балдар*», «*кыздар*»: *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, кичинекей бала, майда балдар, беш көкүл кыз, жаш бала, жаш кыз, секелек кыз, секелек селки, жаш жеткинчек* ж.б. Мисалы: 1. ***Мен таякең Ысмайылмын. Биздикинде жүргөндө сен секелек кыз болчусуң.*** 2. ***Мадыра баш балдар, беш көкүл кыздар чымын-куюн болуп жетип келишти.*** 3. ***Бүгүнкү жаш жеткинчек – эртеңки келечектин, мамлекеттин ээси.*** 4. ***Жаздын күнү жаш баладай.***

Белгилеп кетүүчү жагдай, *чыт курсак бала, мадыра баш балдар, беш көкүл кыз* плеоназмдарынан улуттук психология, улуттук аң сезим чагылып турганын көрө алабыз. *Чыт курсак* фразеологизми “*ымыркай менен тестиерлердин ортосундагы, бир жаштан алты-жети жашка чейинки балдардын*” курагынын аталышын [7] билдирип, бул курактагы эркек балдарга карата гана колдонулса, *мадыра баш* “*кагылбаган, али жаш, аркы-беркинин жете түшүнө элек, тажрыйбасыз*” [7] деген маанилерди туюндуруп, уул балдарга карата пайдаланылат. Ал эми “*эс тартып, бойго жетип калган, турмушка чыга элек кыз*” [7] түшүнүгүн билдирүүчү *беш көкүл* туруктуу сөз тизмеги кыз балдарды сыпаттоодо (илгери бой жеткен кыздар чачын беш өрүм кылып өрүп жүрүшкөн

колдонулат. Мисалы: *Танабай Жайдарды ушул сыйкырдуу өнөрү үчүн беш көкүл кыз кезинде сүйүп алган.*

в) «*жаштар*»: *жаш өспүрүм, боз бала, боз улан, жаш жигит, жаш селки, жаш келин, жаш келинчек* ж.б. Мисалы: 1. *Жүрөккө жүрөк кыналса, жаш селки аны кыябы.* 2. *Закымдады кыз улам, жакындады боз улан.* 3. *Жаш жигит, тереземди жойлобогун.* 4. *Бир көргөндө эле жигиттердин көз жоосун алган жаш келиндин ысымы. – Седеп.*

г) «*карылар*»: *картаң чал, кары кемпир, аксакал карыя, карт абьшка, аксакал абьшка, аксакалдуу абьшка, улгайган карыя, улгайган карылар, тиш каккан карылар, ээги түшкөн кары* ж.б. Мисалы: *Алжыган картаң чал он тогуздагы жаш кызды сүйүп калат. Анын эмнеси жакшы?*

д) «*курдаштар*»: *тең курбу, теңтуш курбу, үзөңгүлөш өскөн курдаш, бирге өскөн курдаш* ж.б. Мисалы: *Сенин атаң Карыбек баатыр менен заманында үзөңгүлөш өскөн курдаш* элек.

Экинчи ЛСТга адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдар кирет: *колунда бар бай, бай-манап, итке минген томаяк, кара таман кедей, жалчы кедей, батрак кедей, чор таман кедей, жарды-жалчы кедей, үрүп чыгар ити жок жакыр, мискин бечара.* Мисалы: 1. *Анан эки эшегинен башка үрүп чыгар ити жок жакыр үйгө кимдин келин болгусу келсин да, ким каалап кызын берсин.* 2. *Карып, мискин бечара даарат алган аккан суу.*

Мискин сөзү “*бей-бечара, байкуш, карып, тентиген жайсыз адам*” маанисин берет [7]. Жогорудагы ыр сабында ал сөз плеонастикалык түгөйүнө (*бечара*) айкалышып келиши менен, түшүнүк конкреттештирилген.

Адамдын социалдык абалын туюндурган плеоназмдардын дээрлик бардыгы өткөн доорлордогу социалдык теңсиздикке байланыштуу пайда болгондуктан бүгүнкү күндө эскирген сөз катарында колдонулуш чөйрөсү чектелген. Алар акын-жазуучулар тарабынан стилистикалык максатта ошол доорду мүнөздөгөн чыгармаларда кездешет. Мисалы: 1. *Кара таман кедейдин минтип кубулганы жаманбы?* 2. *Алыкулга окшогон далай бай-манаптын балдарын иретке чакырган жок.*

Үчүнчү ЛСТны адамдын кесибин, аткарган кызматын тактап, шык-жөндөмүн, талантын күчөтүп көрсөтүүчү плеоназмдар түзөт: *мамлекеттик чиновник, жеке ишкер, аранжировщик-музыкант, төкмө акын, ак таңдай акын, жез таңдай акын, көзгө атар мерген* ж.б. Мисалы: *Мамлекеттик чиновник катары учурунда “Алга, Кыргызстан” партиясына мүчө болгом.*

Төртүнчү ЛСТ тууган-туушкандык же жакын катыштагы адамдар тобун билдирген, б.а., тааныш-тамырлык, бирге турмуш кечиргендик ж.б.у.с. маанилерди туюндурган плеоназмдарды бириктирип турат: *агайын тууган, бир боор тууган, өмүрлүк жубай, өмүрлүк жар, байбиче катын, никелеп алган аял* ж.б. Мисалы: 1. *Басса-турса кудайга жалынат, никелеп алган аялынан башкага ыклас түшүрбөйт.* 2. *Сен менин өмүрлүк жарымсың.*

Бешинчи ЛСТга жеке адамды жынысына карай дааналап көрсөтүү максатында колдонулган плеоназмдар кирет: *аял киши, катын киши, кыз бала, кыз киши, зайып киши, эркек киши, эркек бала, эркек уул, уул бала* ж.б. Мисалы: 1. *Караңгыда кыз бала сууга барбайт.* 2. *Жандыктын артында жүрөбү? Эркек бала да. Мал ээси да.* 3. *“Жаның чыккан*

Карачач, эркек киши да төрөчү беле?” – дейт хан. 4. Сулуу кыз бала колдон түшкөн жакуттай эместе. 5. Эркек балдарга караганда кыз балдар эрте жетилишет.

Алтынчы ЛСТга адамдардын, кээде жаныбарлардын тобун тактап, конкреттештирип берген плеоназмдарды кошобуз: *калың эл, калың журт, калдайган калың журт, күлдү журт, мүлдө журт, атпай журт, жамы журт, жалты жамаат, бут жамаат, жалты эл-журт, жалты масса, калың масса, төрт түлүк мал* ж.б. Мисалы: 1. *Калың элдин астында үн сөзү жок табытты көтөрүп бараттык.* 2. *Жайлоонун көркүн кыргыз гана ачат. Ак боз үй, жайылган төрт түлүк мал.* 3. *Текебаевдин ысмы былыктарды чукулоо менен калың журтка белгилүү болгон.*

Жетинчи ЛСТ мааниси күнүмдүк турмуш-тиричилик менен байланышкан түшүнүктөрдү билдирүүчү плеоназмдардан турат:

а) *нан азыктары: бөлкө нан, көмөч нан, наавай нан, жупка нан, патир нан* ж.б. Мисалы: *Сергей Сидоров бир бөлкө нанды көтөрүп келди.* 2. *Мындай патир нандарды Сапардын айылында да жасаша турган.*

б) *“кийим-кече”*: *кемер белбоо, кемер кур, галифе шым, чалбар шым, саптама өтүк, хиджаб жоолук, дура жоолук, аскер шинель, жеңи жок күрмө* ж.б. Мисалы: *Бир күнү эле үйүбүзгө эскилиги жеткен аскер шинель кийген киши кирип келди.*

в) *“буюмдар, курал жарактар”*: *калы килем, дасторкон, канжар бычак, чарабзал бычак, маки бычак, жабан сандык, темир чынжыр, кайыш камчы, өрмө камчы, кыл аркан, кендир аркан, лом темир, шам чырак, мамык жаздык, бешилик айры* ж.б. Мисалы: 1. *“Конок келет”, - деп дүрбөштү камынып, калы килем, жаңы килем салынып.*

г) *“курулуш”*: *жер үй, жер там, жер кепе, жер төлөө, барак үй, мансарда үй* ж.б.

д) *“үрп-адат”, “элдик оюн”*: *үлтөт той, жентек той, сүннөт той, жарманке базар, көкбөрү улак* ж.б. Мисалы: *Үлтөт тойго Раймалы ага келип, домбрасын колуна алды.*

Сегизинчи ЛСТны тигил же бул заттын, нерсенин түстүк белгисин сыртынан карап түшүнүүгө боло турган плеоназмдар түзөт: *капкара ыш, кара көө, кара негр, буурул бубак, боз мунарык, боз топурак, боз чаң, ак кайың, ак чардак, ак кар, ак сүт, ак кант, ак бубак, көк шибер, көк тулаң, көк майса, жашыл шибер, көк арча, сары алтын, көк муз, көк өзөн, көк деңиз, көк жылгаяк, кызыл жалын* ж.б. Мисалы: 1. *Ошол январь бүтүндөй күндүн көзү ачылбай, боз мунарык басып, чыкыроон аяз тиштеп турду.* 2. *Ак кайың бүрдөп, ажайып аалам тиктесем.* 3. *Жердин бетин кызыл жалын каптады.* 4. *Акинай, ак кар, көк музга баратат, жээнди аткар.*

Тогузунчу ЛСТга жер рельефтеринин түрдүү белгилерин, географиялык түшүнүктөрдү туюндурган плеоназмдар кирет: *какыраган чөл, кумдуу чөл, суусуз чөл, эрме чөл, Сахара чөлү, Көк-Арт ашуусу, тамчы суу табылбаган чөл, как эткен карга, кук эткен кузгун жок эрме чөл, ээн талаа, элсиз ээ талаа, аңгыраган талаа, кең талаа, ай талаа, айдың талаа, кеңирсиген кең талаа, уч-кыйры жок ай талаа, айдын чалкар (көл)* ж.б. Мисалы: *Ошондо кең талаам, өзөнүм, тоолорум силкинип, өз элин атка мингизди.*

Онунчу ЛСТ – жемиштердин, чөптөрдүн, тал-теректердин, гүлдөрдүн, таштардын аты катары колдонулган, тектик жана түрдүк түшүнүктөгү сөздөрдүн айкалышынан куралган плеоназмдар: *кишимши жүзүм, апорт алма, өлөң чөп, тулаң чөп, жоодар чөп, шибер чөп, жоогазын гүл, жасмин гүлү, роза гүлү, сирень гүлү, астра гүлү, чынар терек, мажүрүм тал, самби тал, моло таш, таш моло, каухар таш, нефрит таш, балбал таш*

ж.б. Мисалы: 1. **Өлөң чөп** – уйдун азыгы. 2. *Кыргызстандын финансы министрлиги нефрит ташын сатып жиберди*. 3. **Балбал таш** курман болгон жоокерлердин эстелигине арналып орнотулган.

Он биринчи ЛСТны зоологиялык түрлөрдүн аталыштарын, б.а., айбанаттарды, канаттууларды ж.б. тактап туюндурган плеоназмдар түзүп турат: *желмаян төө, желмаян айса төө, атан төө, тайлак төө, тай тайлак, нар төө, байтал бээ, айгыр ат, аргымак ат, буудан ат, качыр ат, тулпар ат, букачар, жабагы тай, текечер, айгыр эшек, аңги эшек, качыр эшек, жаш кулунчак, кумайык ит, көк жсал бөрү, күлүк тайган, жапалак куш (үкүнүн бир түрү), кыраан куш, алгыр куш, тоту куш, булбул куш, ителги куш, туйгун куш, бозум түлөк куш, мекиян тоок, ургаачы тоок, сары ооз балапан, бозум түлөк балапан, темир канат балапан, баглан козу, соолук кой, сазан балык, форель балык, өтөгөн аюу* ж.б.

Он экинчи ЛСТга адамдын дене мүчөсүн, же анын белгилүү бир бөлүгүн тактап көрсөтүүчү плеоназмдар кирет: *тулку бой, тула бой, бой турпат, бой тулку, сырт турпат, сырткы турпат, бой келбет, сырткы келбет, сырткы сымбат, тышкы келбет, арка бел* ж.б. Мисалы: 1. *Орко тулку боюмду дагы бир мертебе ченеп тиктеди*. 2. *Жорго ал келинди сырт турпатынан, басканынан эле таанычу*.

Он үчүнчү ЛСТ эмоцияны, көңүл күүсүн күчөтүү маанисиндеги атоочтук лексикалык аталыштарды түзөт: *сагынычтуу кусалык, армандуу кусалык, кусалык арман, сарсанаа убайым, түбү жок (түпсүз) санаа, сарсанаа ой, сарсанаалуу ой, азап кайгы, оор кырсык, коркунучтуу балакет, шорлуу азап, чырлуу чатак, ачуулуу ыза, ачуу каар, ачуу ыза, ачуу күйүт, оор күйүт, ачуу кайгы, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тилеген ой-максат* ж.б.

Он төртүнчү ЛСТ адамды мүнөздөөдөгү негизги белгилерди ажыратып көрсөтүүчү жана өзгөчөлөп белгилөөчү плеоназмдарды бириктирип турат: *уятсыз бетпак, бети жок уятсыз, барып турган душман, өчүккөн душман, өчөгүшкөн душман, ашынган душман, ашынган жоо, кас душман, каршы душман, сөөк өчтү душман, аркы-беркини көп байкабаган аңкоо (аңкоолук), ачык ооз аңкоо, тиш какпаган аңкоо, сөзгө чебер, сөзгө уста, тилдүү чечен, сөзгө чечен, шордуу бечара, бечара байкуш, шордуу байкуш, бактысыз байкуш, бактысыз бечара, бешенесине ат тепкен бечара, ниети бузук арамза, ниети бузук кара ниет, айлакер арамза, арам ойлуу арамза, жаман ойлуу арамза, көрө албас ичи тар, эки жүздүү амалкөй, эки жүздүү айлакер, ниети бузук душман, кара ниет душман...* ж.б.

Он бешинчи ЛСТ аба ырайынын сезүү, көрүү органдары аркылуу кабылдана турган өзгөчөлүктөрүн, табият кубулуштарын туюндуруучу плеоназмдарды бириктирет: *айдарым жел, сыдырым жел, айдарым салкын жел, көөдөй караңгылык, түпсүз туңгуюк, ың-жыңсыз тынчтык, мемиреген тынчтык, жарык нур, жарык шоола, ак шоола, ак шоокум, чыкыроон аяз, чыкыроон суук, темир аяз, кычыраган аяз, ызгаар суук, ызгаардуу суук, ысык аптап, ысык тап* ж.б.

Он алтынчы ЛСТга диний түшүнүктөрдүн, диний майрамдардын, жомок кейипкерлеринин атын тактап түшүндүргөн плеоназмдарды кошобуз: *Жараткан Эге, Жараткан Кудай, Көкө Теңир, Жараткан Алла, Кудай Таала, Алла Таала, сапар айы, садака питир, зымырык куш, мар жылан, куптан намаз, жума намаз, багымдат намаз, жан алгыч азирейил, адам жуитар желмогуз, бейкүнөө периште, күнөөсүз периште, отуз күндүк орозо, ажылык зыярат, мусулман мукмин (момун мусулман), динге берилген такыба, кас*

ибилис, азирети пайгамбар ж.б. Мисалы: 1. *Эми бул жерде өзүңдү бейкүнөө периште көрсөтүп, баштан бери көбүк чачканың актыгыңа кетип боло албайт.* 2. *Жараткан Эгем Ашым байкеден эчтекесин аябаптыр.* 3. *Караңгылык, билбейсиң, кас ибилис барганын* ж.б.

Кас ибилис плеонастикалык тизмегинин жетектөөчү бөлүгүн түзүп турган **ибилис** сөзүнүн түшүндүрмөсү мындай: “*Ибилис. Алданын буйругун аткаруудан баш тартканы үчүн жүзү карарып, Адуби Аллах (Алданын душманы) аталып, асмандан кубаланган периштенин аты. Адамдарга түбөлүк кас, тескери, азгыргыч кара күчтөрдүн башчысы*” [7].

Он жетинчи ЛСТ – заттын негизги физикалык мүнөздөмөсүн өзгөчө белгилеп көрсөтүүчү плеоназмдар: *бийик чоку, бийик аска, бийик ашуу, чок орто, тең жарым, көк мелжиген бийик чоку* ж.б.

Он сегизинчи ЛСТны астрономиялык түшүнүктөр менен убакыт бирдиктерин так билдирген плеоназмдар түзөт: *чолпон жылдыз, үркөр жылдыз, жетиген жылдыз, сүмбүлө жылдыз, көк асман, көк мейкин, жыл он эки ай, бир күн (ай, жума) убакыт, бээ саам мезгил (убакыт), чай кайнам убакыт, кеч бешим, кара күүгүм, күңүрт күүгүм, таң азан, таң заар, кечки иңир, көз байланган кечки иңир, кечки дигер, караңгы түн, шашке маал, чак түш, чаңкай түш, кыш чилде, жай саратан, каш карайган күүгүм, эрте баар, көктөм жаз* ж.б. Мисалы: 1. *Жаңы-Арыктын жүздөгөн жардылары эрте баардан тартып эле алакандай жерлерин кетмендеп коюшчу.* 2. *Дилденин колунан кыш чилдеде муз эритер жылуулукту сездим.* 3. *Жерге жарык түшкөндөн кечки иңирге чейин бул жерде соода-сатык иштери кызуу жүрөт.* 4. *Бээ саам убакыттан соң эки жагына экиден төрт жигит ээрчиткен Балбай келатат.*

Он тогузунчу ЛСТга заттын кандайдыр бир абстрактуу белгилерин күчөтүп билдире турган плеоназмдар кирет. Мындай плеоназмдар багындыруучу компоненти, негизинен, сөз жасоочу –лык курандысынын жардамы менен уюшулган абстрактуу маанидеги зат атоочтордон болот: *кубаныч шаттык, мемиреген тынчтык, көөдөй караңгылык, айкөл жоомарттык, көз карандысыз эгемендик, аруу тазалык, туптунук тазалык, таттуу шириндик, кооз сулуулук, ажайып кооздук, нагыз чындык, нукура чындык, аңылдаган боштук* ж.б.

Жыйырманчы ЛСТны салтка, адатка айланып калган жүрүм-турум тартибин, өнөкөт болгон көрүнүштү, көнүмүштү, көнүмдү туюндуруучу плеоназмдар түзөт: *үйрөнгөн адат, көндүм адат, көнүмүш адат, көндүм иш, көнгөн адат* ж.б. Мисалы: *Күн сайын жаңыланып турбаса, сүйүү көндүм адатка айланат.*

Жыйырма биринчи ЛСТга “*жашыруун сактаган ой-пикир, ички сезим, ички ой-пикир*” түшүнүктөрүн туюндуруучу плеоназмдар кирет: *кунуя сыр, ички сыр, жүрөктөгү сыр, жүрөк сыры, жан сыр, көмүскө сыр, жашыруун сыр, жашырын сыр, көкүрөк сыры* ж.б. Мисалы: *Анын кунуя сыры ачылбай, ар кимге табышмак бойдон кетти.*

Жыйырма экинчи ЛСТ – өсүмдүктөрдүн “*жаш-курагын*”, “*жаш өзгөчөлүгүн*” тактап, бышыктап көрсөтүүчү плеоназмдар: *жаш көчөт, майда чыртык, кичине балаты, майда бадалдар, жаш чыртык* ж.б.

Жыйырма үчүнчү ЛСТ “*кыйынчылык, азаптуу иш, оор иш, түйшүк, кайгы, азап, мээнет*” маанилерин туюнтуучу плеоназмдарды бириктирет: *оор мүшкүл, мүшкүл иш, оор түйшүк, оор азап, чоң азап* ж.б.

Соңку жыйырма төртүнчү ЛСТГа түшүнүктү, так, элестүү туяндурган конкреттүү жана абстрактуу маанидеги плеоназмдарды кошобуз: *майрамдык салтанат, акыл насаат, кут береке, бак дөөлөт, элдик фольклор, элдик эпос, жеке менчик, эртеңки келечек, келечек тагдыр, шарт жагдай, аңыз кеп, имиш кеп, айың кеп, ушак сөз, сейил тамаша, түп башат, каалоо тилек, көздөгөн максат, көксөгөн тилек, тамаша оюн* ж.б. Мисалы:

1. *Өзүлөрүнчө сейил тамаша куруп келишкен.* 2. *Анда атактуу улакчыларыбыздын бири Аязбек Момункулов тамаша оюн көрсөттү.*

Жыйынтыктар:

1. Плеоназмдардын тилде системалуу уюшулуп келери аларды лексикалык-семантикалык топторго классификациялоого өбөлгө түзөрү конкреттүү мисалдардын негизинде ачыкталды;

2. Негизги компоненти зат атоочтордон түзүлгөн плеонастикалык тизмектин жыйырма төрт лексика-семантикалык тобу белгиленип, алардын көпчүлүгү “адам” түшүнүгүнө байланышкан, адамды мүнөздөй турган плеонастикалык тизмектер болору аргументтүү чечмеленди.

Колдонулган адабияттар:

1. **Благова, Г.Ф.** Тюркский аффиксальный плеоназм в сравнительно-историческом и ареально-лингвистическом освещении [Текст] / Г.Ф. Благова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 6. – 81с.
2. **Дмитриев, Н.К.** О парных словосочетаниях в башкирском языке [Текст] / Н.К. Дмитриев // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. – 1948. – №7. – С. 501–502.
3. **Боровков, А.К.** Краткий очерк грамматики узбекского языка [Текст] / А.К. Боровков // Узбекско-русский словарь. – 1959. – 686с.
4. **Севортян, Э.В.** Этимологический словарь тюркских языков [Текст] / Э.В. Севортян // I-IV тома. – М.: Наука, 1989.– 114 с.
5. **Болганбаев, А.** Синонимика имени существительного в казахском языке [Текст]: автореф. дис... канд. филол. наук: Алма-Ата, 1985. – 21 с.
6. **Никитина, О.А.** Слова паразиты, плеоназмы, тавтология и другие излишества разговорной речи [Текст] / О. А. Никитина // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. – Горький, 1968. – С. 154–157.
7. Кыргыз тилинин сөздүгү [Текст] / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – Б.: AVRASYA PRESS – 1-бөлүк, 2011. – С. 880 – 891.

Поступила в редакцию 18.05.2021г.

УДК 370.371.(575.2)

Жаманкулова Г.

преп. Кыргызско-Узбекского Межд. универ. им. Б. Сыдыкова, Кыргызская Республика

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАБУЛАРДЫН УЛУТТУК – МАДАНИЙ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Бул макалада изилдөөнүн предмети катары кыргыз тилиндеги табу лексикасынын негизги ыкмалары каралат. Изилдөөнүн максаты - кыргыз тилиндеги табу лексикасынын пайда болушунун айрым аспектилерин ачуу жана алардын улуттук-маданий тек-жайын аныктоо болуп саналат. Макалада салыштырмалуу талдоо ыкмасы колдонулуп, кыргыз тилинде тыюу салынган